

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE BARINMA İLE İLGİLİ SÖZLER VE BU SÖZLERİN BİRLİKTELİK KULLANIMLARI ÜZERİNE

Yeter TORUN*

ÖZET

Dede Korkut hikâyeleri Türk kültür tarihi ve Türk dili için en önemli eserlerden biridir. Toplumların yaşam biçimleri, dünyayı algılayışları o toplumun dilinde de kendini gösterir. Bu doğrultuda Dede Korkut hikâyelerinde göçebe Oğuzların maddi ve manevi kültür değerlerini belirlemek mümkündür. Acaba Oğuzların barındıkları evleri ne gibi özellikler taşıyordu ve bu yapıları adlandırmak için hangi sözleri kullanıyorlardı? Bu sorulardan hareketle Dede Korkut hikâyelerindeki barınmayla ilgili söz varlığı tespit edilmiş ve bu sözler metin bağlamı içinde birliktelik kullanımına göre değerlendirilmiştir. Hikâyelerdeki barınma kavram alanıyla ilgili sözcükleri göçebe ve yerleşik düzenle ilgili olmasına göre iki grupta ele alınmıştır. İncelemenin sonucunda Oğuzların yaşam biçimlerine paralel olarak göçebe düzenle ilgili sözcüklerin, yerleşik düzene göre daha çok olduğu görülmüştür. Tespit edilen sözcüklerde, çadır tipi evlerle ilgili adların, sıfatlarla olan birliktelik kullanımında renk sıfatlarının ağırlıkta olduğu belirlenmiştir. Ayrıca çadır tipi evlerin kurulduğu yerlerin anlatımında da renk bildiren sıfatlar sıkça kullanılmıştır. Göçebe düzenle ilgili adların fiillerle olan birliktelik kullanımında *dik-* ve *kur-* fiilinin yaygın kullanımı göze çarpmaktadır, yerleşik düzenle ilgili adlarda ise *yap-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, söz varlığı, birliktelik kullanımı, kavram alanı, barınma

WORDS WITH REGARD TO HOUSING IN DEDE QORQUT STORIES AND ON OVERVIEW TO CO-OCCURENCE OF THIS WORDS

ABSTRACT

Dede Qorqut Stories is one of the most important works in history of Turkic culture and Turkic languages. The life style and understanding life of societies can be seen on languages of societies. Accordingly it is possible to determine the cultural values of nomadic Oguzs in *Dede Qorqut Stories*. What kind of features did Oguzs's houses have and which words did they use to refer? From this point of view, it has been defined and discussed the vocabulary with regard to housing in *Dede Qorqut Stories* according to co-occurrence. It has been also divided into two sub-classes such as nomadic life and permanent settlement the words with regard to *housing* conceptual field in the stories. In the result of research, it has been realized that the words

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek: ytorun@cu.edu.tr

with regard to nomadic life were used more than permanent settlement. In the words related to tent-type houses, it has been determined that color adjectives are used with tent-type houses more often. Also, in the places where tent-type houses are pitched, it is obvious that color adjectives are used frequently. The nouns related to nomadic life are widely used with the verbs *dik-* “to erect / to pitch” and *kur-* “to put up / to set up”, besides it is apparent that the nouns with regard to permanent settlement are used with verb *yap-* “to do”.

Key Words: Dede Qorqut, vocabulary, co-occurrence, conceptual field, housing

1. Toplumların geçmişine ait kültürel değerlerinin günümüze ve geleceğe aktarılmasında hiç kuşkusuz dil, en önemli unsurlardan birini oluşturur. Bir toplumun dilinde o toplumun yaşam biçimi, dünyayı algılayışı, sanat, estetik gibi birtakım maddi ve manevi kültür unsurları kendisini gösterir (Korkmaz, 1995). Türk kültürüne ait unsurlar da geçmişten günümüze Türk dilinde kendisini korumuştur. Sözlü dilin yazıya geçirilmesiyle birlikte geçmişe ait kültürel değerleri yazı dilinde izlemek, gözlemek mümkün olmuştur. Bu bakımdan bir dilde sözlü dilden yazı diline geçiş süreci ne kadar erken gerçekleşmişse o toplumun kültürel özellikleri de o oranda yazı diline yansımış demektir. Dolayısıyla bir dilin yazılı kaynakları o toplumun dili ve kültürel değerlerinin incelenmesinde, ortaya çıkarılmasında en önemli kaynaklardan birini oluşturur. Bu bağlamda Türk toplumunun kültürel değerlerini yansıtan en önemli eserlerden birini Dede Korkut hikâyeleri oluşturur. Dede Korkut hikâyelerinin Oğuzların eski yurtlarında geçen hayatlarıyla ilgili olduğu ve bu hikâyelerin oluşum evresi ile yazıya geçirilmesi arasında epeyce bir zaman olduğu ifade edilmektedir, Dede Korkut hikâyelerinin dil özellikleri göz önünde bulundurulduğunda bu hikâyelerin 15. yüzyılın ortalarında veya ikinci yarısında yazıya geçirildiği belirtilmektedir (Ergin, 1997:54-56). Geç dönemde yazıya geçirilmiş olmasına rağmen Dede Korkut hikâyeleri gerek Türk dili için gerekse Türk kültür tarihi için en önemli eserlerden biridir.

İnsanoğlunun temel ihtiyaçlarından birini de barınma oluşturur. Türkler, konargöçer yaşam biçiminin hakim olduğu dönemlerde barınmak için çadır tipi evleri tercih etmişlerdir. En çok kullanılan çadır tipini *yurt* adı verilen, keçeden yapılan çadırlar oluşturmuştur. Göçebelikten yerleşik düzene geçilmiş olmasına rağmen geleneksel Türk mimarisinin şekillenmesinde yurt tipi çadırların birtakım özellikleri de belirleyici rol oynamıştır (Turan, 1990: 272-273). Yaşam biçimlerine bağlı olarak toplumların meydana getirdiği barınmayla ilgili kavramların karşılığı olan sözler, o toplumun yaşam biçiminin, kültürünün dildeki yansımalarıdır. Göçebe Oğuz boylarının yaşam biçimleri de hikâyelerin barınmayla ilgili söz varlığında kendisini göstermektedir. Dede Korkut hikâyelerinin söz varlığı üzerinde bu güne kadar farklı bakış açıları doğrultusunda bazı çalışmalar yapılmıştır (Parlatır, 2000:287; Sarıtaş, 2008: 89). Bu çalışmada ise Dede Korkut hikâyelerindeki maddi kültür unsurlarından barınmayla ilgili söz varlığının birliktelik kullanımları üzerinde durulmuştur. Burada öncelikle *birliktelik* ve *eşdizimlilik* kavramlarından söz etmek gerekir. Berke Vardar, *birliktelik* (*cooccurrence*) kavramını “*Aynı sözcüde iki ya da daha çok sayıda dil biriminin bir arada bulunması.*” şeklinde tanımlayıp birliktelik kavramı aracılığıyla sözcüklerin bağlamsal anlamının belirlendiğini ifade etmiştir (1998:50). Vardar, *eşdizimlilik* (*collocation*) terimiyle ilgili olarak da “*İki ya da daha çok sayıda dil biriminin genellikle aynı dizimlerde yer alması. Eşdizimlilik kavramı, sözlükbilime dağılımsal ölçütlerin uygulanmasından kaynaklanır ve birimlerin anlam yönünün dizim içi kullanımlarıyla yakından ilişkili olduğu görüşüne bağlanır.*” (1998:98) ifadelerine yer vermiştir. Bu tanımlamaların ortak noktası bir sözcüde veya dizimde iki ya da daha çok sayıda dil biriminin bir arada yer almasıdır. Bu noktadan bakıldığında aslında *birliktelik* ve *eşdizimlilik* kavramlarının birbirlerine yakın tanımlamalar olduğu görülür. Türkçede birliktelik kullanımıyla ilgili yapılan bir

Turkish Studies

çalışmada dilde anlam gerekli kıldığı takdirde dil birimlerinin bir araya gelmeleriyle dizimsel olarak birliktelik kullanımının gerçekleştiği; birliktelik kullanımlarının dildeki sıklık oranlarının eşdizimsel yapıları ortaya çıkardığı; birliktelik ve eşdizimliliğin gerçekleşme sırası açısından bakıldığında birliktelik kullanımlarının öncelikli olarak gerçekleştiği belirtilir (Özkan, 2007:32-36). Bu ifadelerden aslında birliktelik kullanımına sahip her dizimsel yapının eşdizimli olamayacağı ortaya çıkmaktadır. Bu incelemede barınma kavram alanıyla ilgili olarak Dede Korkut hikâyelerindeki sözlerin yalnızca birliktelik kullanımları üzerinde durulacağı için *birliktelik kullanımı* terimi tercih edilmiştir. Çalışmada Dede Korkut hikâyelerindeki barınmayla ilgili sözler, metin bağlamı içinde bir arada yer aldığı yer belirten tümleyiciler, niteleyiciler ve fiillerle olan birliktelik kullanımları açısından değerlendirilmiştir. Bu çalışmada Muharrem Ergin'in metin ve indeks çalışması esas alınmıştır.

2. Dede Korkut Hikâyelerinde Barınmayla İlgili Sözler

Hikâyelerdeki barınmayla ilgili sözler, göçebe ve yerleşik düzene göre sınıflandırılmıştır. Burada tespit edilen barınmayla ilgili sözlerin bir kısmı doğrudan çadır tipi evi karşılayan sözler olabildiği gibi evin bir bölümünü veya bir parçasını da ifade edebilmektedir. Bu incelemede gerek göçebe düzendeki gerekse yerleşik düzendeki evlerin bir bölümünü ifade eden *eşik, kapı, baca ve pencere* sözcüklerine ve hayvanların barınma yerlerini ifade eden *ağayıl, ağıl, kaytaban, kümes, tavla* sözcüklerinin birliktelik kullanımlarına yer verilmemiştir.

2.1. Göçebe Yaşam Biçimiyle İlgili Olanlar

ban: Çok süslü, altın başlı büyük çadır.

Bu sözcük hikâyelerde 30 kez geçmiştir. M. Ergin sözcüğe yukarıda belirtilen anlamı vermiştir. Semih Tezcan Farsçada *bām, bān* sözcüklerinin *dam, kubbe* anlamlarına geldiğini ve bu sözcüğün Farsçada ve Türk Dillerinde *çadır* anlamıyla kullanıldığını ifade etmiştir (Tezcan, 2001: 81). Sözcük, hikâyelerde, bütün kullanımlarında *iv* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır. *Ban iv* yapısı bir tamlama veya ikileme olarak değerlendirilebilir (bkz. iv)

bargah: (f. bārgāh): Otağ.

Bu sözcük hikâyelerde 3 kez geçmiştir. 3 örnekte de *bargah* sözcüğü *otak* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır (bkz. Otağ).

çadır / çetir: Çadır.

Çadır sözcüğü hikâyelerde 15 kez kullanılmıştır. Hikâyelerde Ergin'in çadır anlamını verdiği *çetir* biçiminde ifade ettiği bir sözcük de yer almaktadır (1991: 72). Talat Tekin, bu sözcüğün *çadır* sözcüğü olduğunu ifade etmiştir (Tekin, 1986: 149). Tezcan, *çetir* sözcüğünün şemsiye, gölgelik anlamıyla kullanıldığını, *çetir*'in bir statü sembolü olduğunu ifade eder (Tezcan: 2001: 157). Burhan-ı Katı'da *çetr* biçiminde geçen sözcük için “*Âfitâptan muhafaza için baş üzere tutulan günlük ve şemsiye manasındadır*” biçiminde bir açıklama yer almaktadır (2000:143). Bu da aslında *çetir* sözcüğünün hikâyelerde geçen *günlük* sözcüğünün eş anlamlısı olduğunu göstermektedir. Hikâyelerde geçen çadır sözcüğüne nesne-fiil ilişkisi açısından bakıldığında çadırla ilgili olarak *dik-* ve *açdur-* fiillerinin kullanıldığı görülmektedir:

Gök alañ görklü çemene çadır tiki (D 126/12).

Tekür çerisin divşürüp meydana geldi, çadır tiki (D 285/8).

Alp Uruz çadırların açdurdi, (...) (D 283/8).

Turkish Studies

Niteleyiciler açısından bakıldığında çadır için *ak* ve *ala* sıfatları kullanılmıştır:

Ak çadır dikdiler (D 178/6).

(...), *ala çaduruñ yir yüzine dikdürgil*, (...) (D 14/4).

Çadırın kurulduğu yerler ise *gök ala görklü çemen*, *görklü çemen*, *altı yol ayırdı* ve *Ala Tağ* biçiminde ifade edilmiştir:

Gök ala görklü çemene çadır dikdi (D 200/11).

Kazan görklü çemene çadır otak dikdürdi (D 290/11).

Altı yol ayırdına çadır dikem (D 261/10).

Ala Tağda çadırın otağın dikdi (D 293/11).

dünlük: Pencere, baca, ev ve çadırın pencere, baca ve ocak gibi delikleri, salon.

Dünlük sözcüğü hikâyelerde tekrarlarla birlikte 10 kez kullanılmıştır. Hikâyelerde hep iyelik 3. teklik kişi kullanımı olan *dünlük* sözcüğü tanımdan da anlaşılacağı üzere çadırın veya evin bir bölümünü/parçasını oluşturmaktadır. *Dünlük* sözcüğü hikâyelerde hep *dünlüğü altun* biçiminde isnat grubu oluşturmuş ve *ban iv* yapısının sıfatı olarak kullanılmıştır. *Dünlüğü altun* yapısı sıfat tamlamasını ters çevrilmiş biçimi olan bir isnat grubu olarak değerlendirildiğinde bu yapıya sıfat-ad ilişkisi açısından bakacak olursak *dünlük*'ü niteleyen sıfatın *altun* olduğunu düşünmek gerekir:

Dünlüğü altun ban ivlerümi getirüp-durursın (D 57/10).

Pay Püre Biğün dünlüğü altun ban ivine şiven girdi (D 91/10).

gerdek: Gerdek, zıfak odası, zıfak çadırı, perde gerilmiş zıfak odası, perde, bir yeri bölen perde.

Hikâyelerde *gerdek* sözcüğü 20 kez geçmiştir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere *gerdek* sözcüğü yalnızca çadır anlamıyla değil, *oda* ve *perde* anlamlarıyla da kullanılmıştır. Burada ele alınan *gerdek* ise çadır anlamıyla kullanılmıştır. Fiil-nesne ilişkisi açısından bakıldığında da *gerdek* sözcüğüyle de *dik-* fiili kullanılmıştır:

Yañal ala iv yanında dikilse gerdek görklü, uzunça tenefi görklü (D 7/2).

Oğuz zamanında bir yigit ki ivlense oh atar-idi, okı ne yirde düşse anda gerdek diker-idi (D 89/5).

Kırk yirde otak dikdürdi, kırk yirde kızıl ala gerdek dikdürdi (D 198/11).

Niteleyiciler açısından bakıldığında *gerdek* sözcüğünün *kızıl ala*, *ap alaca* sıfatlarıyla nitelendiği görülmektedir:

Kırk yirde otak dikdürdi, kırk yirde kızıl ala gerdek dikdürdi (D 198/11).

Ap alaca gerdegüne gele görgil (D 96/13; 90/7; 61/4; 151/1).

Aşağıdaki örnekte yer alan *ulu* sıfatının ise *ala* sıfatı yerine istinsah yanlışı olabileceği ifade edilmektedir (Tezcan, 2001: 218).

Yoriyubanı oğulu ulu gerdege kiçürem dir-idüm (D 140/2).

Gerdeğin kurulduğu yerler ise *yañal ala iv yanı*, *kırk yir* şeklinde ifade edilmiştir, bunların yanında *gerdek* çadırının kurulduğu yer, evlenecek kişinin attığı okun düştüğü yer olarak da ifade edilmiştir:

Turkish Studies

Yañal ala iv yanında dikilse gerdek görklü, uzunça tenefi görklü (D 7/2).

Kırk yirde otak dikdürdi, kırk yirde kızıl ala gerdek dikdürdi (D 198/11).

Oğuz zamanında bir yigit ki ivlense oh atar-idi, okı ne yirde düşse anda gerdek diker-idi (D 89/5).

günlük: Şemsiye, şemsiye şeklinde çadır, şemsiyeli çadır, şemsiyeli otağ.

Tanımdan özel bir çadır biçimi olduğu anlaşılan *günlük* sözcüğü hikâyelerde 5 kez kullanılmıştır, bu kullanımlardan 4'ünde sözcük *dik-* fiiliyle birlikte kullanılmıştır:

Aruz dahı altun günlüğün dikmiş-idi, oğlanları-y-ile oturmuş-idi (D 292/12).

Basat altunlu günlüğün tiküp oturur iken gördiler ki bir hatun kişi gelür (D 221/3).

Günlük sözcüğünü nitelemek için *şāmī*, *altunluça*, *altunlu*, *altun* sıfatları kullanılmıştır:

Günlüğü altunluça odasına geldiler (D 271/5).

Altunluça günlüğün diküp Kan Turalı gerdegine girüp muradına maksuduna irişdi (D 200/3).

Basat altunlu günlüğün tiküp oturur iken gördiler ki bir hatun kişi gelür (D 221/3).

Günlüğün dikildiği yer ise *yir yüzi* biçiminde ifade edilmiştir:

Şāmī günlüğü yir yüzine dikdürmüş-idi (D 10/2).

iv: ev, otağ, çadır.

Hikâyelerde yerleşimle ilgili olarak en çok geçen sözcük *iv* sözcüğüdür. Hikâyelerde *iv* sözcüğü 101 kez geçmiştir. Burada *iv* sözcüğüyle birlikte daha çok *dik-* fiili kullanılmıştır, bunun yanında *kurdur-* fiili de kullanılmıştır. Ayrıca *iv*'le birlikte *çöz-* fiili de kullanıldığından evden kastedilenin de çadır tipi ev olduğu anlaşılmaktadır:

Altun tahtında yine ivini dikdi (D 65/5).

Hısumını kavumını ayırdı, ivini çözdü, Oğuz'dan köç eyledi (D 236/10).

Delü Karçar dahı ağ ban ivini ağ otağını kara yirün üzerine kurdurmuş-idi (D 82/12).

Dede Korkut'ta evle ilgili olarak, nesne-fiil ilişkisini ifade eden *dik-*, *çöz-* ve *kur-* fiilleri dışında, *iv*'le birlikte *çap-/ çapdur-* ve *yağmalat-* fiilleri de kullanılmıştır. Eş anlamlı bu iki fiil, hikâyelerde düşmanın yaptığı yağmalama dışında, kişinin kendi evini yağmalatması için de kullanılmıştır. Burada *iv* ile *yağmalamak* fiilinin bir arada kullanılması, bir geleneğin dile yansımadır (Göka, 2008: 142). Dede Korkut hikâyelerinde bu doğrultuda *iv* ile birlikte kullanılan *çapdur-* ve *yağmalat-* fiilleri de dikkat çekicidir:

Aruzun ivini çapdurdı, ilini gününü yağmalatdı (D 303/4).

Üç Ok Boz Ok yığnak olsa Kazan ivin yağmaladur-idi (D 291/10).

Kaçan Kazan ivin yağmalatsa halalınun elin alur taşra çıkar-idi (D 291/12).

Hikâyelerde *iv* sözcüğü yanında *ban iv* yapısı da sıkça kullanılmıştır. Bu yapıyı *altun başlu*, *toksan başlu*, *altun*, *dünlüğü altun*, *ağ* sıfatları nitelemiştir:

Altun başlu ban iv virgil bu oğlana (D 18/3).

Toksan başlu ban ivlerin kara yirün üzerine dikdürmüş-idi (D 36/3).

Turkish Studies

Altun ban ivlerin kafirler çapdular (D 38/5).

Ağ ban ivler dikilende yurdu kalmış (D 44/7).

Dünlüğü altun ban ivüm sana kölge olsun (D 118/5).

Alar sabah sapa yirde dikilende ağ-ban ivlü (D 109/13).

İv sözcüğünün tek kullanımında ise renk ifade eden *ala*, *ağ*, *kara*; durum ifade eden *yıkılacak*, *konuğu gelmeyen* sıfatları kullanılmıştır. Ayrıca bir örnekte geçen *yañal* sözcüğü için Ergin, *yan taraf* anlamını vermiştir (1991: 319), Semih Tezcan ise *yañal* sözcüğünün *kırmızı*, *parlak kırmızı* anlamına geldiğini ifade etmiştir (2001:52). Dolayısıyla bu açıklamalardan ikincisine göre *yañal* sözcüğünü de renk bildiren bir sıfat olarak değerlendirmek mümkündür:

Yañal ala iv yanında dikilse gerdek görklü (D 7/2).

Ağ ivi işiğinde şiven kopdı (D 299/9).

Konuğu gelmeyen kara ivler yıkılsa yig (D 4/7).

(...), *bu yıkılacak ivde un yok* (D 9/7).

Ev'in kurulduğu yerler ise *kara yirün üzeri*, *kara yirün üsti*, *sapa yir* biçiminde ifade edilmiştir:

Ağ ban ivini kara yirün üzerine dikdürmüş-idi (D 235/6).

Kara yirün üstine ağ ban ivin dikdürmüş-idi (D 66/13).

Alan sabah sapa yirde dikilende ağ ban ivlü (D 204/12).

mudbak (ar. matbah): Mutfak, yemek pişirilen yer.

Evin bir bölümü olarak *mudbak* sözcüğü hikâyelerde 2 kez geçmiştir. Aşağıdaki ilk örnekte *mudbak* sözcüğü *dik-* fiiliyle birlikte kullanılmıştır. Buradan mutfak için ayrı bir çadır kurulduğu da düşünülebilir. *Mudbak*'ı nitelemek için ise *kara* sıfatı kullanılmıştır. Semih Tezcan'ın Peter Andrews'dan aktardığı bilgilere göre, mutfağın çadırın arkasında veya ayrı bir çadırda olabileceği, mutfak çadırının keçeleri duman ve isten karardığından *kara mudbak* biçiminde ifade edildiği belirtilmiştir (Tezcan, 2000: 124):

Kara mudbak dikilende ocak kalmış (D 44/10).

Kara mudbak altında anun şöleni olsun (D 163/12).

oba: Oba, oymak, boy, kabile, göçebe oymağı, bir oymağın oturduğu yer, göçebe çadırı, göçebe evi.

Oba sözcüğüne verilen anlamların bir kolunu da barınmayla ilgili olanlar oluşturmaktadır. Hikâyelerde *oba* sözcüğü 3 kez geçmiştir. Aşağıdaki örneklerin ilkinde *oba* sözü, *kon-* fiiliyle birlikte kullanılmıştır:

Meger bir gün köprisinin yamacında bir bölük oba konmuş idi (D 155/9).

Ol obada bir yahşı hub yigit sayru düşmüş idi (D 155/9).

Depidince yirinden örü turdı, elin yüzün yumadın obanun ol uçından bu uçına bu uçından ol uçına çarpışdurdı, (...) (D 8/7).

ocak: Ocak.

Bu sözcük hikâyelerde 11 kez geçmiştir, mutfaktaki bir bölümü oluşturan *ocak* sözcüğü daha çok mecaz anlamda *ev*, *yuva*, *aile* anlamlarıyla kullanılmıştır. Sözcük, bu kullanımların çok azında gerçek anlamda kullanılmıştır. Semih Tezcan, aşağıdaki ilk örnekteki sözcüğün *ocak* değil, *uçuk* okunması gerektiğini ifade etmiştir (2000: 138):

Atduğı taş yire düşmez-idi, yire dahı düşse toz gibi savrılır-idi, ocak gibi obrılır-idi, (...). (D 57/1).

Kara mudbak dikilende ocak kalmış (D 44/10).

Sünülügi ocağa bıraktılar kızdı (D 226/12; 13).

Ocağuna bunçıluyun avrat gelmesün (D 8/5).

Ocağını söyündürün diyü söyleşdiler (D 143/5).

oda: Oda, oturulan yer, otağ, çadır, ev, göçebe evi, mesken.

Evin bölmelerinden birini oluşturan *oda* sözcüğü hikâyelerde çadır veya çadırın bölümlerinden birini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu sözcük hikâyelerde 12 kez geçmiştir. *Oda* sözcüğünü nitelemek için çok fazla sıfat kullanımı göze çarpmaz, yalnızca *günlügi altunluça oda* tamlamasında *günlügi altunluça* sıfatı kullanılmıştır:

Günlügi altunluça odasına geldiler (D 271/6).

Beyrek odasında yigitleri ile yiyüp içer-idi (D 295/11).

Altun başlu ban ivler senün gider-ise

Menüm-de içinde odam var (D 33/13).

ordu: karargâh, beyin karargâhı, beyliğin merkezi; beyin maiyeti, yurdu; beyliğin halkı, ülkesi; boy, kabile, bey çadırı, çadırılı göçebe karargâhı.

Ordu sözcüğü yukarıda belirtilen anlamlar doğrultusunda hikâyelerde 20 kez geçmiştir. Tanımdan da anlaşılacağı gibi *ordu* sözcüğünün çok farklı anlamları vardır, bizim burada ele aldığımız örnekler sözcüğün çadır anlamıyla ilgili kullanımlarıdır. *Ordu* sözcüğü, iki kullanım dışında herhangi bir niteleyici sıfatla kullanılmamıştır. İki kullanımda ise *kan alaca*, *ap alaca* niteleyicileri kullanılmıştır. Ayrıca nesne-fiil ilişkisi açısından *ordu* sözcüğüyle *çap-* fiili kullanılmıştır:

Ağam Kazan sası dinlü Gürcistan ağzında oturursın, orduñ üstine kimi korsın? Kazan aydur: Üç yüz yigid-ilen oğlum Uruz menüm ivüm üstine tursın didi (D 37/5).

Kan alaca ordusını çapuñ dimiş (D 244/9).

Babasına anasına haber oldı, ap alaca ordusına şiven girdi (D 94/8).

otağ /otak / otah: Otağ, büyük çadır, süslü çadır, çadır, çadır ev, oda.

Hikâyelerde *otağ* sözcüğü diğer fonetik biçimleriyle birlikte 51 kez geçmiştir. Hikâyelerde *iv* sözcüğünden sonra en çok geçen sözcük *otağ* sözcüğüdür. Nesne-Fiil ilişkisi açısından bakıldığında *otağ* sözcüğüyle birlikte kullanılan fiiller *dik-* ve *kur-* fiilleri ile bu fiillerin daha çok ettirgen gövdeden oluşan biçimleridir:

Kara yirde ağ otağlar dikem dir-idüm (D 140/1).

Kazan gök alañ görklü çemene çadır dikdüirdi, otağın kurdı (D 303/6).

Bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağ bir yire kara otağ kurdurmuş-idi (D 10/7).

Turkish Studies

Otağ sözcüğünün tek kullanımı yanında, *bargah otak*, *çetir otağ*, *çadır otak* biçiminde kullanımları da vardır:

Ol gün ala bargah otaklar dikildi. (D 271/2).

Babası sevindi, çetir otağ ala sayvan dikdürdi (D 73/11).

Ala Tağda çadırın otağın dikdi (D 293/11).

Otağ sözcüğünü nitelemek için renklerden *ağ*, *kızıl*, *kara*, *kırmızı*, *karalu göklü*, *ala* sıfatları; bir yerde *çetirli* sözcüğü *otak* sözcüğünün sıfatı olarak kullanılmıştır; *otağın* sayısını belirtmek için de *kırk* sayı sıfatı kullanılmıştır:

Bir yire ağ otağ bir yire kızıl otağ bir yire kara otağ kurdurmuş-idi (D 10-6;7).

Sultanum gördi gök çayırın üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş (D 76/5).

Karalu göklü otağı sorar olsam kölge kimün (D 103/4).

Ala bargah otakların düze dikdi (D 294/6).

(...), *çetirli otak mı dilersin*, (...) (D 111/1).

Agça Kala Sürmeliye gelüp Kazan kırk otak dikdürdi (D 153/9).

Otağın kurulduğu yerler ise *gök çayırın üzeri*, *kara yirün üzeri*, *Ala Tağ*, *gök alan görklü çemen*, *kara yir*, *kırañ yir*, *kırk yir*, *görklü çemen*, *düz söz* ve *söz öbeklerine* yönelme ve bulunma durumu ekleri getirilerek ifade edilmiştir:

Sultanum gördi gök çayırın üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş. (D 76/5).

Meger sultanum, Delü Karçar dahu ağ ban ivini ağ otağını kara yirün üzerine kurdurmuş-idi (D 82/12).

Kara yirde ağ otağlar dikem dir-idüm (D 140/1).

Kırañ yirde tikilmiş otahların (D 222/13).

Kırk yirde otak dikdi (D 121/9).

Kazan görklü çemene çadır otak dikdürdi (D 290/11).

Ala bargah otakların düze dikdi (D 294/6).

sayvan: Gölge, güneşlik, büyük şemsiye, sayeban.

Sayvan sözcüğü hikâyelerde 9 kez geçmiştir. *Sayvan* sözcüğüne fiil-nesne ilişkisi açısından bakıldığında *aşan-* ve *dik-* fiilleriyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Hikâyelerde *aşan-* fiili yalnızca *sayvan* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır, M. Ergin *aşan-* fiiline kesin olmamakla birlikte *yüksel-* anlamını vermiştir (1991: 21). Semih Tezcan, *aşan-* fiilini *eşen-* biçiminde ifade etmekle birlikte, bu eylemin sorunlu olduğunu ifade etmiştir (2000: 65) *Sayvan* sözcüğü *aşan-* fiiliyle birlikte hep *gök yüzine aşan-* biçiminde kullanılmıştır. Bu kullanımlarda *sayvan* sözcüğünün daha çok gölge işlevini yerine getirdiğini düşünmek mümkündür. Hikâyelerde *sayvan* sözcüğünün *dik-* fiiliyle kullanıldığı iki örnek de göze çarpmaktadır:

Ala sayvan gök yüzine aşanmış-idi (D 67/1; 122/11; 202/1; 235/6; 10/2).

Babası sevindi çetir otağ ala sayvan dikdürdi, (...) (D 73/11).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

Sayvan sözcüğünü nitelemek için ise daha çok *ala* sıfatı kullanılmıştır, *ala* sıfatı dışında *gök* sıfatı da kullanılmıştır:

Bakdı gördi Oğuzuñ bir uçında bir ala sayvan dikilmiş, (...). (D 71/3).

Atlas-ile yapılanda gök sayvanlu (D 109/13; 204/13).

2.2. Yerleşik Düzenle İlgili Olanlar

imarat (ar. imaret) imaret, hayrat evi, fakirlere yemek verilen yer.

Hikâyelerde *imarat* sözcüğü 1 kez geçmiştir. Bu kullanımda da fiil-nesne ilişkisini ifade etmede *yap-* fiili kullanılmış, *imarat* sözcüğünü niteleyen bir sıfat kullanılmamıştır, *imarat*'ın inşa edildiği yer *ise ulu yollar üzeri* biçiminde ifade edilmiştir:

Ulu yollar üzerine/ imaratlar yapam senüñ-içün / Aç görsem toyurayım senüñ-içün (D 168/13).

köşk: Köşk.

Hikâyelerde 6 kez kullanılan sözcükle ilgili niteleyici bir sıfat kullanılmamıştır. *Köşk* ile ilgili olarak nesne-fiil ilişkisini ifade etmek için yalnızca bir örnekte *yapdur-* fiili kullanılmıştır, bunun dışında nesne-fiil ilişkisini ifade eden başka bir kullanım yoktur, köşkün yapıldığı yer ise yalın bir şekilde *meydan* biçiminde ifade edilmiştir:

Meger kız meydanda bir köşk yapdurmış-idi (D 178/11).

Saru tonlu Selcen hatun köşkten bakar (D 187/12; 189/1).

künbed: (f) künbet, kubbeli yapı.

Hikâyelerde 8 kez geçen *künbed* sözcüğünde fiil-nesne ilişkisini ifade eden bir fiile, yine *künbed*'i niteleyen herhangi bir sığata, ayrıca *künbed*'in inşa edildiği yerle ilgi herhangi bir tanımlamaya rastlamadık:

Depegöz künbede elin sokdı, eyle kaçdı kim künbed zir ü zeber oldı (D 229/11; 12).

Depegöz künbedüñ kapusın aldı, (...) (D 229/6).

kilise: kilise.

Hikâyelerde 6 kez benzer ifadelerde *kilise* sözcüğü geçmiştir. Bu kullanımlarda fiil-nesne ilişkisini ifade eden bir fiil kullanılmamıştır, *kiliseyi* nitelemek için yalnızca bir örnekte *sarp* sözcüğü kullanılmıştır, *kilisenin* inşa edildiği yerle ilgili bir tanımlamaya rastlayamadık:

(...), gayet sarp kilise-y-idi (D 283/11).

Kilisesin yıkup mescid yapıdılar (D 290/7).

mescid: (ar.) mescit.

Hikâyelerde 5 kez kullanılan bu sözcük, *kilise* sözcüğüyle bir arada kullanılmıştır. Bu kullanımlar da kilisenin yıkılıp yerine mescid yapılması biçimindedir. Bu ifadelerde fiil-nesne ilişkisini ifade etmek için *yap-* fiili kullanılmıştır. *Mescid* sözcüğünü niteleyen herhangi bir sıfat kullanılmamıştır, mescid'in kurulduğu yer olarak hep yıkılan kilisenin yeri belirtilmekle birlikte bu yerle ilgili özel bir tanımlama ve tasvire rastlanmaz:

Kafirün kilisesin yıkdılar, yirine mescid yapıdılar (D 121/1).

Kilisesin yıkup yirine mescid yapıdum bañ bañlatdum (D 279/7).

saray: (f. seray) saray.

Bu sözcük hikâyelerde 1 kez geçmiştir. Bu kullanımda da nesne-fiil ilişkisini gösteren bir fiil, *saray* sözcüğünü niteleyen bir sıfat ve sarayın inşa edildiği yere dair bir ifade yer almamıştır:

Meger sultanum, gine yazın buğayı saraydan çıkardılar (D 15/13).

3. Sonuç ve Değerlendirme

Tablo1

Göçebe düzene ait yerleşim birimlerini ifade eden sözler	Yer	Niteleyiciler	Fiiller
çadır	gök ala görklü çemen, görklü çemen, altı yol ayırdı , Ala Tağ	ak, ala,	dik-, dikdür- açdur-
dünlük	-	altun	-
gerdek	yañal ala iv yanı, kırk yir, okın düşdüğü yer	kızıl ala, ap alaca, ulu	dik- /dikil- / dikdür-
günlük	yir yüzi	şāmī, altunluça, altunlu, altun	dik-/ dikdür-
iv ban iv	kara yirüñ üsti, kara yirüñ üzeri, sapa yir	altun başlu, toksan başlu, altun, dünlügi altun, ağ, yañal ala, ala, ağ, kara, konuğu gelmeyen, yıkılacak	dik- dikil-, dikdür-; kurdur-, çöz-, yağmalat- çapdur-
mudbak	-	kara	dikil-
oba	-	-	kon-
ocak	-	-	-
oda	-	günlügi altunluça	-

Turkish Studies

ordu	-	kan alaca, ap alaca	çap-
otağ / otah / otak bargah otak, çadır otağ	gök çayırun üzeri, kara yirün üzeri, Ala Tağ, gök alan görklü çemen, kara yir, kırnañ yir, kırk yir, görklü çemen, düz	ağ, kızıl, kara, kırmızı, karalu göklü, ala, çetirlü,	dik-/dikil- /dikdür-; kur-/ kurdur-
sayvan	gök yüzi	ala, gök	aşan-, dikdür-

Tablo 2

Yerleşik düzene ait sözler	Yer	Niteleyiciler	Fiiller
imarât	ulu yollar üzeri	-	yap-
köşk	meydan	-	yapdur-
künbed	-	-	-
kilise	-	sarp	-
mescid	-	-	yap-
saray	-	-	-

Dede Korkut hikâyelerinde göçebe düzene ait sözcükleri niteleyenler açısından değerlendirdiğimizde, kullanılan sıfatların renk ağırlıklı olması dikkat çekmektedir. Hikâyelerde renk ifade eden *ağ, ala, ak, kızıl, kara, gök, kırmızı* sıfatları kullanılmıştır. Doğrudan sarı sözcüğüne niteleyici olarak rastlamadık. Ancak *altun başlu, dînliği altun, altunça, altun* biçimlerinin kullanıldığı yerlerde gerçekten altın madeni kastedilmiş olabileceği gibi, bu kullanımlarda daha çok benzetme yoluyla sarı rengin de kastedildiğini düşünmek mümkündür. Renk sıfatlarından da *ala* sıfatının kullanımının daha yaygın olduğu görülmektedir. *Ala* sıfatı tek başına kullanılabilirdiği gibi *kızıl ala, ap alaca, kan alaca, yañal ala* gibi pekiştirilmiş biçimleriyle de kullanılmıştır. *Ala* sıfatı dışında benzetme yoluyla sarı rengin nitelemeye hakim renklerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Çadır tipi evleri nitelemek için renk sıfatları dışında biçim ve duruma yönelik çok az niteleyici kullanılmıştır *ulu, konuğu gelmeyen, yıkılacak* gibi. Aslında bu da hikâyelerde kavramları algılamada biçim ve durumdan ziyade renklerin ağırlıklı olduğunu göstermektedir. Hikâyelerde barınmayla ilgili söz varlığı dışında da renklerin diğer kavramlarla ilgili nitelemelerde de sıkça kullanıldığı görülmektedir, bu durum aynı zamanda Oğuzların yaşamında renk kavramının, renk kültürünün ne kadar önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir (Yılmaz, 2006). Renklerin sembolik anlamları düşünüldüğünde hikâyelerde sıkça kullanılan *ala* ve *ak* renklerinin Oğuzların algı dünyasında olumlu, *kara* renginin ise olumsuz çağrışımları olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca Türklerde yas renginin *gök* rengi olduğu yönündeki bilgiler doğrultusunda *karalu göklü otağ* birliktelik kullanımında *gök* renk adının *kara* renk adıyla

Turkish Studies

ikileme oluşturarak birlikte kullanılması, *gök* renk adının da olumsuz bir çağrışımı olduğunu göstermektedir (Tezcan, 2001: 176).

Hikâyelerde çadırın kurulduğu yerler ise *gök ala görklü çemen, görklü çemen, altı yol ayırdı ,Ala Tağ, yañal ala iv yanı, kırk yir, kara yirüñ üsti, kara yirüñ üzeri, sapa yir, gök çayırın üzeri, kara yir, karañ yir, düz söz ve söz öbekleriyle ifade edilmiştir. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere çadır tipi evlerin kurulduğu yerlerin ifadesinde de niteleyicilerin kullanımının ağırlıkta olduğu görülmektedir, burada da daha çok *gök, ala, kara* renk sıfatları ile *görklü* sıfatı kullanılmıştır.*

Nesne-fiil ilişkisi bakımından göçebe düzendeki evlerin inşa edilmesinde *dik-* ve *kur-* fiilleri ve bu fiillerin ettirgen ve edilgen çatılı gövdelerinin kullanımı göze çarpmaktadır: *çadır dik-*; *gerdek dik-*, *günlük dikdür-*; *ban iv dikdür-*, *ban iv kurdur-*; *otağ dik-*, *otağ kurdur-*; *sayvan dikdür-* gibi. *Dik-* ve *kur-* fiilleri dışında *açdur-* fiili *çadır* ismiyle, *çöz-* fiili de *iv* sözcüğüyle, *aşan-* fiili *sayvan* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır. Bu fiillerin dışında nesne-fiil ilişkisi dışında bir gelenekle ve o dönemin yaşam düzeni çerçevesinde *yağmalat-* ve *çap, çapdur-* fiilleri de *iv* ve *ordu* sözcükleriyle bir arada kullanılmıştır.

Hikâyelerde yerleşik düzenle ilgili olarak *imarat, köşk, künbed, kilise, mescid, saray* sözcüklerine rastlanmaktadır. Bu sözcüklerin birliktelik kullanımları açısından bağlam içinde daha çok yalın bir biçimde ifade edildiğini görmekteyiz. Bu yapıların inşa edildiği yerler veya bu yapılarla ilgili olarak çok fazla niteleyici kullanılmamıştır. Bu yapılardan *imarat, köşk* ve *mescid* sözcüklerinde *yap-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Buradaki *kilise, mescid* sözcükleri yerleşik düzen dışında, aynı zamanda ibadetle ilgili sözcüklerdir. Hikâyelerde *kilise* ve *mescid* sözlerinin bir arada yer alması, Müslüman Oğuzların, Hristiyan unsurlarla olan ilişkilerini yansıtmaları bakımından da dikkate değer bir durumdur.

Dede Korkut hikâyelerine sıfat-isim ilişkisi açısından bakıldığında, göçebe düzene ait barınma kavramını karşılayan söz varlığının özellikle sıfatlar açısından zengin bir birliktelik kullanımı göze çarparken, yerleşik düzene ait olan söz varlığı için aynı şeyleri söylemek mümkün görünmüyor.

Fiil-nesne ilişkisi açısından bakıldığında göçebe düzendeki *çadır, otağ, iv, ban iv, gerdek, günlük* gibi yerleşim birimlerinin inşa edilmesinde *dik-* ve *kur-* fiillerinin bu isimlerle birliktelik kullanımı görülürken; yerleşik düzene yönelik *imarat, köşk, mescid* isimleri ise *yap-* fiiliyle birlikte kullanılmıştır.

Dede Korkut hikâyeleri özelinde ele alınan barınma kavram alanıyla ilgili söz varlığının birliktelik kullanımları aslında kültürün, yaşam biçiminin dile, söz varlığına yansımalarının örneklerinden biridir. Günümüzde de yerleşik düzene ait olarak evlerin, apartmanların inşa edilmesinde daha çok *yap-* fiilini kullanmakla birlikte, *apartman dik-* de denilebilmektedir. *Ev kur-* birliktelik kullanımı ise evi dayayıp döşemek anlamıyla karşımıza çıkmaktadır, ancak bir halk türküsü olan *yüksek yüksek tepelere ev kurmasınlar* söylemindeki *ev kur-* kullanımı Dede Korkut hikâyelerindeki gibi evin inşa edilmesi, meydana getirilmesi anlamını taşıyor olsa gerek. Hikâyelerde *bargah otak, çadır otağ* şeklinde ikilemelerin benzer bir kullanımını günümüzde *ev bark* (sahibi olmak) ikilemesinde görmek mümkündür. Sonuçta göçebe düzenden yerleşik düzene geçilmiş olmasına rağmen eski yaşam biçiminin izleri, söz varlığıyla ve sözcüklerin birliktelik kullanımlarıyla dilde kendini göstermektedir.

KAYNAKÇA

ERGİN, Muharrem (1997), *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, TDK Yayınları: 169, Ankara.

-
- ERGİN, Muharrem (1991), *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*, TDK Yayınları: 219, Ankara.
- GÖKA, Erol (2008), *Türklerin Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (1995), “Dil-Kültür İlişkisi”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*, TDK Yayınları:629, Ankara, s.667-678.
- MÜTERCİM ASİM EFENDİ (2000), *Burhân-ı Katı*, Haz: Mürsel Öztürk, Derya Örs, TDK Yay: 733, Ankara.
- ÖZKAN, Bülent (2007), *Türkiye Türkçesinde Belirteçlerin Fiillerle Birliktelik Kullanımları ve Eşdizimliliği*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Adana.
- PARLATIR, İsmail (2000), “Korkut Ata’nın Söz Varlığı”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri (19-21 Ekim 1999, Ankara)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- SARITAŞ, Süheyla (2008), “Dede Korkut Hikayeleri ve Aşık Garip Hikayesi’nde Yer Alan Maddi Kültür Ürünleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/1 Winter 2008, s. 89-95.
- TEKİN, Talat (1986), “Dede Korkut Hikâyelerinde Bazı Düzeltmeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983*, TDK Yay: 527, Ankara.
- TEZCAN, Semih (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Şerafettin (1990), *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- VARDAR, Berke (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Kitabevi, İstanbul.
- YILMAZ, Engin (2006), “Dede Korkut Kitabı’nda Tasvir Dünyası”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2003/I*, TDK Yay.: 871/1, Ankara, s.:123-149